ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК ІНШЕ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ

ЗАГИНЕЙ-ЗАБОЛОТЕНКО Зоя Аполлінаріївна - завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор

ШЕВЧУК Анастасія Володимирівна - доктор філософії у галузі права, аспірантка Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

УДК 341.322.5.03(035)

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.2.45

Статтю присвячено дослідженню проблематики кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна, належного цивільному населенню, невиправдане військовою необхідністю, як інше порушення законів та звичаїв війни, згода на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Необґрунтоване руйнування міст і селищ, якщо ці дії не викликані воєнною необхідністю належить до заборонених методів ведення війни у джерелах міжнародного гуманітарного права. Знищення майна, належного цивільному населенню, стосується передусім захищених об'єктів, до яких належать цивільні об'єкти, як-от школи, лікарні, релігійні та історичні пам'ятки. Загалом цивільними об'єктами є об'єкти, які не є військовими об'єктами. Військовими об'єктами визнаються об'єкти, які за своїм характером, розташуванням, призначенням або використанням вносять ефективний внесок у воєнні дії та повне або часткове знищення, захоплення або нейтралізація яких, за обставин, що склалися на той час, дає певну воєнну перевагу. З аналізу вироків, ухвалених судами України за статтею 438 Кримінального кодексу України зроблено висновок, шо вказана форма воєнних злочинів є доволі поширеною в судовій практиці. Зроблено висновок, що для кваліфікації за цією статтею індиферентним є форма впливу на майно цивільного населення. Тому й для кваліфікації не обов'язково встановлювати, що мало місце – знищення або пошкодження майна, невиправдане військовою необхідністю. З аналізу вироків, ухвалених судами України за статтею 438 Кримінального кодексу України, вбачається, що майже в усіх випадках умисне знищення або пошкодження майна, належного цивільному населенню, невиправдане воєнною необхідністю, відбувалося з використанням загальнонебезпечних предметів у класичному розумінні такого предмета в кримінальному праві (наприклад, бойових припасів з певних установок або військової техніки). Обстріли об'єктів критичної інфраструктури, спрямовані на ослаблення держави в цілому, свідчать про наявність в діях особи склад диверсії (стаття 113 Кримінального кодексу України). Стан війни не елімінує такий об'єкт кримінально-правової охорони як основи національної безпеки, який до того ж набуває значно більшої вразливості, аніж за ординарних умов.

Ключові слова: знищення майна, пошкодження майна, воєнний злочин, порушення законів та звичаїв війни, майно, належне цивільному населенню, цивільне населення, журналіст, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми

Однією з форм воєнних злочинів (ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України)) є інше порушення законів та звичаїв війни, передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Тобто, відповідна норма є бланкетною та потребує з'ясування того, яка саме норма міжнародного гуманітарного права була порушена. При

цьому слід звертатися, зокрема, до «права Женеви», Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут), звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права. Іншим порушенням законів та звичаїв війни може бути знищення майна, належного цивільному населенню, невиправдане військовою необхідністю.

Метою статті є дослідження проблеми знищення або пошкодження майна, належного цивільному населенню, як інше порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України).

Аналіз останніх досліджень та публікацій

У теорії кримінального права проблема кримінальної відповідальності за воєнні злочини є доволі розробленою. Зокрема, в цій царині слід виокремити науковий доробок Н. О. Антонюк, В. П. Базова, І. В. Гловюк, К. П. Задої, М. К. Зубанського, В. О. Навроцького, М. В. Піддубної, В. П. Пилипенка, М. І. Хавронюка та інших. Водночас питанням дослідження знищення майна, належного цивільному населенню, невиправдане військовою необхідністю, у працях цих науковців приділяється недостатньо уваги.

Виклад основного матеріалу

Згідно зі ст. 8 (2)(a)(iv) Римського статуту, яка застосовується в міжнародних збройних конфліктах, а також ґрунтується на положеннях Женевських конвенцій I, II, IV 1949 року, до предметів, які перебувають під особливим захистом, належать санітарні установи, лікарняні судна, санітарні літальні апарати, а також інше устаткування, яке використовується для надання медичної допомоги. При цьому майно військовополонених не відноситься до об'єктів захисту. Також не підлягає захисту майно інтернованих цивільних осіб. Злочин у виді знищення майна не передбачає обмежень щодо об'єктів: під захистом перебуває як державна, так і приватна власність.

До складів воєнних злочинів, серйозних порушень Женевських конвенцій I–IV 1949 року, що передбачені у ст. 8 Римського статуту, є незаконне, безглузде і широкомасштабне знищення і привласнення майна, яке не викликане воєнною необхідністю (пп. «iv» п. 2 «a» ст. 8). Згідно зі ст. 53 Женевської конвенції IV будь-яке знищення окупаційною державою рухомого чи нерухомого майна, що є індивідуальною або колективною власністю приватних осіб чи держави, або інших громадських установ чи соціальних або кооперативних організацій, забороняється, за винятком випадків, коли це є необхідним для проведення воєнних операцій.

У Додаткових протоколах до Женевських конвенцій I–IV 1949 року визначені межі виняткової воєнної необхідності», за наявності якої допускається вилучення певних майнових об'єктів з поширення на них Женевських конвенцій I–IV 1949 року та Додаткових протоколів до них. У п. 2 ст. 54 Протоколу I встановлена заборона піддавати нападу або знищувати, вивозити або приводити в непридатність об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, такі як запаси продуктів харчування, сільськогосподарські райони, що виробляють продовольство, посіви, худоба, споруди для постачання питної води та запаси останньої, а також іригаційні споруди спеціально з метою не допустити їх використання цивільним населенням або супротивною стороною як засобу підтримання існування, незалежно від мотивів. Така заборона не має значення, якщо об'єкт, що перебуває під владою супротивної сторони, перестав використовуватися виключно для цілей життєзабезпечення або використовується винятково в цілях оборони стороною на своїй території [1].

Що стосується встановлення «широкомасштабних» знищень або присвоєння майна, які зобов'язують встановлювати визначені вище міжнародні договори про право війни, то з огляду на оцінний характер вказаного формулювання, воно встановлюється у кожному конкретному випадку (*case-by-case basis*) [2]. Ряд кримінально-карних дій неможливо кваліфікувати до моменту, коли не будуть зафіксовані певні дії особи, оскільки саме від рішення особи щодо вчинення (або не вчинення) таких дій у конкретний момент залежить можливість кваліфікації за певними статтями КК України [3, с. 23].

Порушення законів та звичаїв війни досить часто вчиняється шляхом знищення цивільного майна / цивільних об'єктів, невиправдане військовою необхідністю. Знищення, як відомо, полягає є приведенні певного майна у непридатний для використання за цільовим призначенням стан. Кримінальна відповідальність за умисне знищення чужого майна як ординарний злочин передбачена у ст. 194 КК України. Окрім того, у КК України передбачається ціла низка статей, в яких встановлено кримінальну відповідальність за спеціальні види знищення або пошкодження чужого майна. Йдеться, зокрема, про знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства (ст. 270-1 КК України), умисне знищення або пошкодження майна журналістів (ст. 347-1 КК України).

Окрім знищення, як у ст. 194 КК України, так і в інших спеціальних нормах, передбачається кримінальна відповідальність й за пошкодження чужого майна, під яким розуміється приведення певного майна у частково непридатний для використання за цільовим призначенням стан. Оскільки у ст. 438 КК України знищення цивільного майна / цивільних об'єктів належить до іншого порушення законів та звичаїв війни, то й для кваліфікації за цією статтею індиферентним є та обставина, знищення чи пошкодження мало місце в конкретному випадку. У подальшому, вживаючи термін «знищення» умовно будемо поширювати його й на пошкодження цивільних об'єктів / цивільного майна.

Загалом знищення майна, належного цивільному населенню, стосується передусім захищених об'єктів, до яких належать цивільні об'єкти, як-от школи, лікарні, релігійні та історичні пам'ятки. Загалом же цивільними об'єктами є об'єкти, які не є військовими об'єктами. Військовими об'єктами визнаються об'єкти, які за своїм характером, розташуванням, призначенням або використанням вносять ефективний внесок у воєнні дії та повне або часткове знищення, захоплення або нейтралізація яких, за обставин, що склалися на той час, дає певну воєнну перевагу.

Тобто військові об'єкти сприяють воєнним діям шляхом: особливостей характеру таких об'єктів (наприклад, бойові кораблі); їх місцезнаходження (наприклад, міст над маршрутом постачання противника); використання (наприклад, будівля школи використовується як штаб противника); призначення (наприклад, цивільний аеропорт з довшою злітно-посадковою смугою, щоб його можна було використовувати для військових літаків). При цьому об'єкти повинні визнаватися цивільними незалежно від простої можливості в майбутньому використовувати їх для військових цілей. Якщо військовий супротивник атакує церкву, лікарню, школу або інший подібний об'єкт, то він повинен продемонструвати, що на такий об'єкт інша сторона збройного конфлікту перевозить боєприпаси, розміщує на них військову техніку, військові підрозділи. В зворотному випадку слід вести мову про порушення законів та звичаїв війни.

Судження щодо військового призначення цивільного об'єкта не може ґрунтуватися на простій можливості майбутнього військового використання, оскільки у разі сумнівів об'єкти, «зазвичай призначені для цивільних цілей», повинні розглядатися як цивільні об'єкти, і необхідно продемонструвати обґрунтоване переконання в тому, що існує намір використовувати об'єкт у військових цілях. Якщо противник планує атакувати лікарню або церкву, він повинен мати можливість продемонструвати переміщення боєприпасів до цих об'єктів, інакше навряд чи можна говорити про наявність обґрунтованого переконання, що ці об'єкти мають військове призначення.

У разі, якщо в результаті обстрілів було пошкоджено чи знищено військовий об'єкт (наприклад, будівлі, інженерні споруди, що використовуються Збройними Силами України, Національною гвардією), то «цілком правильним слід вважати підхід, за якого слідчі не вбачають у обстрілах військових об'єктів складу злочину, передбаченого саме ст. 438 КК України. Виняток становлять випадки, пов'язані з використовуванням для атаки на військовий об'єкт заборонених засобів ведення війни, а саме: касетних, вакуумних, фосфорних і подібних їм боєприпасів, що можуть бути визначені як негуманна зброя, застосування якої перебуває під

конвенційною забороною (зокрема, відповідно до Конвенції ООН про заборону або обмеження використання конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибіркову дію, Конвенції ООН про заборону використання касетних боєприпасів тощо). Такі випадки підлягають кваліфікації за ч. 1 ст. 438 КК України, а у випадку загибелі людей, в тому числі й військовослужбовців – за ч. 2 ст. 438 КК України» [4, с. 45].

Указаний підхід ґрунтується на положеннях п. 11 Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у ЗСУ, який передбачає, що військові об'єкти вважаються законними цілями для нападу [5].

Звертаємо увагу на те, що необґрунтоване руйнування міст і селищ, якщо ці дії не викликані воєнною необхідністю належить до заборонених методів ведення війни в Гаазьких конвенціях 1899–190 років, зокрема в IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та Додатку до неї, зокрема у «Положенні про закони і звичаї війни на суходолі» [6].

В проаналізованих вироках за ст. 438 КК України знищення майна як воєнний злочин констатувалося, зокрема, такими вироками: *Дзержинського районного суд м. Харкова від 02.03.2023, № 638/1343/23* [7], *Деснянського районного суду м. Чернігова від 11.04.2023, № 750/6470/22* [8], *Тростянецького районного суду Сумської області від 09.05.2023, № 588/1072/22* [9]).

З аналізу вказаних вироків вбачається, що майже в усіх цих випадках знищення цивільного майна відбувалося з використанням загально-небезпечних предметів у класичному розумінні кримінального права. Йдеться про використання бойових припасів з певних установок або військової техніки. Так, обвинувачені для знищення цивільних об'єктів використовували реактивні снаряди з БМ-21 «Град» для залпового вогню по цивільним об'єктам на території України, а саме по електричній підстанції 35/10 кВ «Агроном», повітряних лініях електропередачі потужністю 10 кВ «ХПП», 35кВ «Уди Агроном», по житлових будинках місцевого населення, по будівлі комунального закладу «Ветеринарний ліцей» Дергачівської міської ради Харківської області [10], осколково-фугасні снаряди калібру 125 мм по житлових багатоповерхових будинках [11; 12], авіаційні бомби ФАБ-500 загальним тротиловим еквівалентом 2 тони 400 кілограм, які використовувалися для бомбардування з літака по телевізійній башті РТПС [7].

В контексті викладеного слід звернути увагу на один аспект, пов'язаний з оцінкою знищення цивільних об'єктів / цивільного майна без військової необхідності. Ю. В. Орлов вважає, що кваліфікація в разі ракетних обстрілів повинна бути диференційованою та залежати від властивостей об'єктів, які стають предметами таких обстрілів. Так, цей вчений критикує такий підхід у теорії права та в правозастосуванні, відповідно до якого в окремих випадках обстріл населених пунктів рф з використанням, наприклад, крилатих ракет, дронів тощо може вказувати на необхідність кваліфікації дій особи не лише за ст. 438, а й за ст. 258 КК України. У цьому випадку, на його думку, має місце «конвергенція антитерористичної та антивоєнної складових кримінально-правової політики». При цьому розмежування має враховувати наявність чи відсутність зв'язку із війною (*war nexus*) як необхідного контекстуального елементу воєнних злочинів. Кваліфікація відповідних посягань має кожного разу здійснюватися індивідуально із врахуванням всього комплексу обставин» [4, с. 36–37].

Вчений Ю. В. Орлов загострює увагу на ще одній проблемі кваліфікації здійснення обстрілів. Зокрема, цей науковець пише про знищення або пошкодження об'єктів критичної цивільної інфраструктури (дамби, трансформаторні підстанції, тепло-електроцентралі, електростанції, порти тощо). Такі дії переважно кваліфікуються в судовій практиці за ч. 1 ст. 438 КК України «Альтернативна кваліфікація як диверсії слідчими СБУ відкидаються, керуючись тією самою логікою війни. Респонденти з числа керівників слідчих відділів СБУ зазначили, що диверсія – злочин мирного часу; стан війни зумовлює необхідність кваліфікувати відповідні атаки на об'єкти критичної інфра-

структури як прояви війни, зокрема воєнні злочини» [4, с. 37].

Проте Ю. В. Орлов відстоює інший підхід, відповідно до якого «… така позиція є вразливою до критики. Перш за все тому, що ч. 2 ст. 113 КК України містить таку кваліфікуючу ознаку диверсії, як вчинення цього злочину в умовах воєнного стану. Тому, на нашу думку, слід розмежовувати обстріли критичної цивільної інфраструктури з метою ослаблення українського війська (ускладнення можливостей закріпитися на деокупованій території, загальмувати темп руху деокупації) і з метою ослаблення держави загалом (її обороноздатності, економічного потенціалу, логістики тощо). В першому випадку має йтися про ч. 1 ст. 438 КК України, у другому – про ч. 2 ст. 113 КК України. Слід бути свідомого того, що стан війни не елімінує такий об'єкт кримінально-правової охорони як основи національної безпеки, який до того ж набуває значно більшої вразливості, аніж за ординарних умов» [4, с. 45–46].

З таким підходом вбачається за доцільне погодитися. Адже обстріли об'єктів критичної інфраструктури спрямовані на ослаблення держави в цілому, а воєнний стан та наявність збройного конфлікту міжнародного характеру не можуть нівелювати необхідність кримінально-правової охорони основ національної безпеки України.

Тобто, кримінально-правова оцінка знищення цивільних об'єктів / цивільного майна повинна здійснюватися з урахуванням такого, яке значення має об'єкт, якому спричиняється шкода, для основ національної безпеки [13], а точніше – для її економічної складової.

Висновки

У судовій практиці поширеними є такі форми порушення законів та звичаїв війни, як знищення майна, належного цивільному населенню, невиправдане військовою необхідністю. У ст. 438 КК України знищення цивільного майна / цивільних об'єктів належить до іншого порушення законів та звичаїв війни, а тому для кваліфікації за цією статтею індиферентним є та обставина, знищення чи пошкодження мало місце в конкретному випадку, на відміну від відповідних ординарних злочинів. З аналізу вироків вбачається, що майже в усіх випадках знищення цивільного майна відбувалося з використанням загальнонебезпечних предметів у класичному розумінні кримінального права (наприклад, бойових припасів з певних установок або військової техніки). Обстріли об'єктів критичної інфраструктури, спрямовані на ослаблення держави в цілому, свідчать про наявність в діях особи склад диверсії (ст. 113 КК України). Стан війни не елімінує такий об'єкт кримінально-правової охорони як основи національної безпеки, який до того ж набуває значно більшої вразливості, аніж за ординарних умов.

Література

1. Відгук офіційного опонента Броневицької О. М. на дисертацію Шевчук А. В. «Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни». URL: https://surl.lu/kayvai

2. Prosecutor V. Tihomir Blaskic. Case № IT-95–14-T. 3 March 2000. URL: http://surl.li/nskccl

3. Тарасенко О. С. Особливості правового регламентування підстав проведення спеціального слідчого експерименту та імітування обстановки злочину до початку кримінального провадження. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. Вип. № 2 (10). С. 21–25. https://policeyistika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeyistyka/article/view/185/165.

4. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри: монограф. Харків: Право, 2023. 252 с.

5. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, зат. наказом Міністерства оборони України 23.03.2017 № 164. URL: http://surl.li/rmggqt

6. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907. URL: http://surl.li/llsdpv

7. Вирок Дзержинського районного суд м. Харкова від 02.03.2023 у справі № 638/1343/23. URL: http://surl.li/gudofy

8. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 11.04.2023 у справі № 750/6470/22. URL: http://surl.li/gwobcp

9. Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 09.05.2023 у справі № 588/1072/22. URL: http://surl.li/pjjbri

10. Вирок Котелевського районного суду Полтавської області від 31.05.2022 у справі № 535/244/22. URL: http://surl.li/gmyuxy

11. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 08.08.2022 у справі № 750/2891/22. URL: http://surl.li/mujvsz

12. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 11.04.2023 у справі № 750/6470/22. URL: http://surl.li/gwobcp

13. Tarasenko O., Mirkovets D., Shevchyshen A., Nahorniuk-Danyliuk O., Yermakov Y. Cyber security as the basis for the national security of Ukraine. *Cuestiones Politicas*, Vol. 40, Num. 73. 2022. P. 583–599. URL: https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/38490/42742.

DESTRUCTION OF OR DAMAGE TO CIVILIAN PROPERTY AS AN OTHER VIOLATION OF THE LAWS OR CUSTOMS OF WAR

The article is devoted to the study of the issues of criminal liability for the intentional destruction or damage to property belonging to the civilian population, not justified by military necessity, as another violation of the laws and customs of war, the consent to which was given by the Verkhovna Rada of Ukraine. The unjustified destruction of cities and towns, if these actions are not caused by military necessity, is one of the prohibited methods of warfare in the sources of international humanitarian law. The destruction of property belonging to the civilian population primarily concerns protected objects, which include civilian objects, such as schools, hospitals, religious and historical monuments. In general, civilian objects are objects that are not military objectives. Military objects are recognized as objects that, by their nature, location, purpose or use, make an effective contribution to military operations and the complete or partial destruction, capture or neutralization of which, under the circumstances prevailing at that time, gives a certain military advantage. From the analysis of the sentences passed by the courts of Ukraine under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, it was concluded that this form of war crimes is quite widespread in judicial practice. It was concluded that for the qualification under this article the form of impact on the property of the civilian population is indifferent. Therefore, for qualification, it is not necessary to establish that there was destruction or damage to property not justified by military necessity. From the analysis of the sentences passed by the courts of Ukraine under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, it is seen that in almost all cases, the intentional destruction or damage to property belonging to the civilian population not justified by military necessity occurred with the use of generally dangerous objects in the classical sense of such an object in criminal law (for example, ammunition from certain installations or military equipment). Shelling of critical infrastructure facilities aimed at weakening the state as a whole indicates the presence of sabotage elements in the actions of the person (Article 113 of the Criminal Code of Ukraine). A state of war does not eliminate such an object of criminal law protection as the basis of national security, which, moreover, becomes much more vulnerable than under ordinary conditions.

Key words: destruction of property, damage to property, war crime, violation of the laws and customs of war, property belonging to the civilian population, civilian population, journalist, criminal offense, criminal liability.